

Ismétlés és halmozás a rendszerváltás utáni magyar irodalomkritikai mezőben

Borbély Szilárd recepciója

Jelige: etcetera26

OTDK-dolgozat

2025. január

Tartalomjegyzék

1.	Bevezető	3
2.	Módszertan mint az elméleti hagyomány provokációja	4
	<i>2.1. A letakart műalkotás</i>	<i>4</i>
	<i>2.2. A vizsgált korpusz kiterjedése és rendszerezése</i>	<i>7</i>
	<i>2.3. Mozzanat–célszerkezet–olvasat. A feldolgozás kategóriarendszere</i>	<i>9</i>
	<i>2.4. Intézményesség és narratívaképzés</i>	<i>12</i>
3.	Dilettantizmus és mesterfok – Kanonizációs dinamikák Borbély Szilárd recepciójában az ismétlés és halmozás alakzatán keresztül. Esettanulmány	17
4.	Konklúzió	28
5.	Bibliográfia	30

1. Bevezető

Paradox módon az irodalomtudomány legproblematiszabb kérdésköre önnön határainak kijelölésében rejlik. Mi is az irodalomtudomány? Nehéz – ha nem lehetetlen – olyan választ adni, amely nem ütközik tautológiába. Napjainkban újra egyre sürgetőbbé válik az irodalomtudomány episztemológiai pozíciójának fejtegetése. Nem egyértelmű, mi végre foglalkoz(z)unk irodalmi szövegek tanulmányozásával, az ún. szépirodalmi szövegre adott reflexió funkciója, illetve maga az olvasás funkciója rég látott módon kidolgozatlan. Ezzel együtt az sem egyértelmű, milyen szövegek képezhetik a vizsgálat tárgyát az irodalomtudományos diskurzusban. A természettudományos szemléletmód által dominált tudományos mezőben az irodalomtudomány az összes olyan alapkritérium terén hadilábon áll, amely ebből a szemszögből meghatározhatná a diszciplína határvidékeit. Mi képezheti az irodalomtudomány tárgyát? Milyen módszerekkel szedhető darabokra egy-egy vizsgálati tárgy? Milyen társadalmi és gazdasági funkcióval bír egy-egy irodalomtudományos eredmény? Egyáltalán mi számít eredménynek, amikor radikálisan heterogén módszer- és elméletrendekben fogalmaz meg kijelentéseket a tudományos mező aktora? Hova halad, ha egyáltalán halad, az irodalomtudomány? Hogyan tölthet be társadalmi funkciót? Úgy gondolom, hogy az irodalomtudomány ezekre autoaffirmatív és tautologikus válaszokat ad az ismétlés és halmozás alakzatára építve: fontos, hiszen tudjuk, hogy fontos. Fontosságát megörököltük. Mindez egy olyan zárt mezőt eredményez, amely rendkívül nehezen talál önmagát igazoló, diszciplínán kívüli referenciapontot. Az irodalomtudománynak így nem marad más, mint az, hogy különböző intézmények segítségével Münchhausen báró módjára tartsa magát.

Dolgozatom ebbe a zárt mezőbe kísérel meg éket verni szövegről írt szövegek olvasása által. Aktuálisnak gondolom olyan kutatások elvégzését, amelyek az olvasás mibenlétére kérdeznék rá saját történelmi, politikai és kulturális kontextusunkban, új perspektívát kidolgozva az irodalomtudományban. Kutatásomban a rendszerváltás utáni magyar irodalomtudományos és irodalomkritikai mező mechanizmusaira kívánok reflektálni Borbély Szilárd több mint harmincéves recepciójának vizsgálatán keresztül. A recepció korpusza Borbély Szilárd tizenkét legfontosabb kötetére épül az 1988-as *Adatoktól* a 2022-es *Bukolikatájban. Idyllekig*. A korpusz alapjául szolgáló kötetek listája, valamint a kutatás során összeállított adatbázis bibliográfiai tételei a *Mellékletben* szerepelnek. A korpuszelemzés során a borbélyi recepció interpretációs stratégiáinak azonosítását és elemzését tűztem ki célul. A vizsgálat egyúttal diszciplínánk interpretációs stratégiáira és (intézmény)politikai dinamikáira is rámutat. Meglátásom szerint a

rendszerváltás utáni irodalomkritikai mezőben ezeket a stratégiákat az ismétlés és halmozás alakzata uralta, uralja. E két alakzat dolgozatomban nem pusztán retorikai eszköz, hanem a diszciplína alapvető szervezőeleme. Borbély recepciója tulajdonképpen szövegekről írt szövegek összessége, melyek elemzése felfedi, milyen stratégiák mentén olvastunk és olvasunk a kijelölt időszakban. Mindez lehetővé teszi annak bemutatását, hogyan hozunk létre irodalomtudományos igazságokat az ismétlés és halmozás alakzatán keresztül.

Kutatásom nemcsak a Borbély Szilárd életművéről szóló szakirodalmat árnyalja – hiszen a teljes recepciót eddig senki nem gyűjtötte össze és dolgozta fel –, hanem kritika- és irodalomtörténeti, irodalomszociológiai és irodalomelméleti relevanciával is bír. Ezen területeket szerves egymásrahatásukban kívánom láttatni, egyben utat nyitva az irodalomtudományos vizsgálódás tudományelméleti és tudománySZOCIOLÓGIAI megközelítésének. Úgy gondolom, hogy az effajta megközelítés nagyban segítene az irodalomtudomány és az irodalomkritika episztemológiai és ontológiai pozíciójának (felül)vizsgálatában.

Dolgozatom fontos ambíciója elméleti és módszertani javaslatot adni az ilyen típusú vizsgálatokra. Emiatt szánok az első fejezetben több teret az elméleti és módszertani megfontolásaim bemutatásának, melynek funkciója egyrészt az elemzői pozíció körülírása, másrészt szövegekről írt szövegek olvasásának határkijelölése. Az elméleti-módszertani fejezet után egy esettanulmányon keresztül szemléltetem a felállított modell működésmódját, amely Borbély Szilárd életművének kanonizációs dinamikáit makrostrukturális megközelítésből veszi szemügyre – több mint harminc év távlatából. Ezen időszak vizsgálata rámutat a rendszerváltás utáni irodalomkritikai és irodalomtudományos mező (intézmény)politikai beágyazottságára, ennek ténykonstruáló mechanizmusára szövegekről írt szövegek olvasása által. A dolgozat konklúzióval zárul, amelyet az összeállított korpusz bibliográfiai tételeit felsoroló *Melléklet* követ.

2. Módszertan mint az elméleti hagyomány provokációja

2.1. A letakart műalkotás

Szövegekről írt szövegek olvasása során Hans Robert Jauß recepcióesztétikai iskolája tűnik a legkézenfekvőbb elméleti keretnek. Jauß az *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* (1997, 36-84) című írásában szögezi le recepcióesztétika és recepciótörténet alapvető elméleti és módszertani megfontolásait. A marxista és a formalista

irodalomelméletekkel, illetve a pozitivistá irodalomtörténet objektívizmusával szembehelyezkedve az irodalomtörténet-írás és az interpretáció azon dimenzióját szeretné kitüntetett figyelemben részesíteni, mely számol azzal a meglátással, hogy egy adott műalkotás hatása és befogadása elengedhetetlenül hozzátartozik amaz esztétikai jellegéhez és társadalmi funkciójához (uő. 46). A befogadó aktív szereplővé, „történelemalkotó energiá”-vá lép elő (uő. 47), aki dialógusszerű viszonyban áll a műalkotással. Jauß elmélete feltételezi, hogy a műalkotásban eleve adva vannak olyan szabályrendszerek, melyek utakat jelölnek ki a befogadó számára. Ez a szabályrendszer találkozik a befogadó – előzetes olvasmányélményeiből és társadalmi-személyes meghatározottságából táplálkozó – horizontjával. Ha egy új műalkotás radikálisan átírja az olvasói horizontot, akkor a horizontváltás jelensége következik be.

A Jauß-féle recepcióesztétika említett előfeltevései nem minden ponton adnak biztos háttérrel vizsgálódásomhoz, hiszen a szöveget az olvasón kívülálló, önálló kódokkal rendelkező entitásként gondolja el. Alapvető módszertani megfontolásom szerint Borbély Szilárd tizenkét kötetének recepcióját úgy dolgozom fel, hogy közben a műalkotásokat „letakart” létezőkként kezelem. Fordított utat járok be Jaußhoz képest: előbb a művekről írt szövegeket találok meg, a mű pedig elveszett instanciaként tételeződik. Műalkotás így csupán azokból a szövegekből épül fel, melyeket összegyűjtök, rendszerezek és feldolgozok. A műalkotás letakarásának gesztusával jelzem, hogy nem kívánom kontrollinstanciaként használni azt, nem „ellenőrzöm” az interpretációk „helyességét”, hanem a fókusz a tizenkét mű köré szerveződő diskurzus kánonszervező dinamikáinak feldolgozására irányul az ismétlés és halmozás alakzatain keresztül. Ebből következően nem tartozik célkitűzéseim közé újabb szöveginterpretációk megalkotása sem. Szövegekről írt szövegek olvasásakor többet megtudhatunk magukról a kritikai szövegekről, mintsem Borbély Szilárd műveiről, rámutatva az elmúlt harminc év kritikai és irodalomtudományos mezőjének jelenségeire. A kritikai és irodalomtudományos szövegekben fellelhető interpretációs eljárások felderítése pedig a tudományfilozófia területével kötheti össze vizsgálódásomat.

Módszertani megfontolásaim miatt Stanley Fish és Tony Bennett elméleti ajánlata közelebb áll ahhoz az ontológiai-episztemológiai pozícióhoz, melyet jelezni kívánok a műalkotás letakarásának gesztusával. Jaußhoz hasonlóan ők is a formailista és a lukácsi hagyomány szövegfogalmával szállnak szembe, viszont radikálisabb következtetésekre jutnak. Fish és Bennett elméletében a szöveg nem önmagában álló objektum, hanem az olvasók olvasási gyakorlataitól elválaszthatatlan instancia. A textus így sohasem előzi meg az olvasás aktusát, amazz az olvasó konstituálja ahelyett, hogy a textust egy tárolóedényként fogná fel, melyből

különböző szimbolikus kódokat lehet kiolvasni (Fish 1980, 21-67; Bennett 1985, 11-12). Fishnél a szöveg eseményként funkcionál, amely az olvasó interpretációs tevékenysége során történik meg, és maga ez az esemény képezi a szöveg „jelentését”. Az olvasó tevékenységét időbeli folyamatként gondolja el, melynek során feltárulnak a szöveget konstituáló interpretációs stratégiák (1980, 21-67). Fontos megfontolás, hogy ezek a stratégiák sem önmagukban létező entitások, hanem értelmezőközösségek (*interpretive communities*) terében aktiválódnak, mely közösségek saját keretrendszerükön belül ellenőrzik a stratégiák helyességét. Az olvasás aktusa előtt már rendelkezésünkre állnak olyan előfeltevések, amelyek hasonló stratégiákat osztó közösségekből származtathatóak. Az értelmezőközösségek ugyanakkor időben folyamatosan és dinamikusan változó csoportok, így egy-egy értelmező hovatarozása és aktivált stratégiája sem rögzített (uő. 167-173). Az intézményi háttérrel is rendelkező értelmezőközösségek tehát lehetővé teszik azt, hogy a textuális megnyilatkozás érzékelése és értelmezése egyszerre történjék (uő. 305-321). Fishhez hasonlóan Bennett is az olvasási gyakorlat metavizsgálatában látja az irodalomtudomány feladatát. Olvasási gyakorlat (*reading practices*) alatt ő olyan diszkurzív és intertextuális determinációkat ért, melyek szervezik az interpretációt – felszámolva ezzel a textus-kontextus elválaszthatóságát. Az olvasási gyakorlatoknak institutionális beágyazottságuk van, melyek nem „kívülről” formálják a szöveg jelentését, hanem belülről alakítják azt. A szövegjelentés sem a kontextusból, sem magából a szövegből nem vezethető le, szöveg és olvasó (olvasat) egymást teremtik egy diszkurzív, intertextuális térben. Ezen dinamika megragadása (maga a metavizsgálat) ugyanakkor szintén egy diszkurzív térben zajlik; a recepciótörténeti vizsgálódás sem egy extradiszkurzív tevékenység. (1985, 1-16).

Kutatásomban tehát elmozdulok a jaußi recepcióesztétika műalkotás-befogadó viszonyrendszerétől, helyette a metatextus-elemző kettősében mozgok. Metatextus alatt szövegekről írt szövegeket, pontosabban műalkotásról írt szövegeket értek, segítségül hívva Gérard Genette fogalmát (1996, 85). Ahogy a következő alfejezetben látható lesz, metatextusnak nem pusztán a kritikai szövegeket tekintem, hanem minden olyan szöveget, melyet a diskurzus metatextuális értékkel ruház fel. Metatextus-elemző viszonyrendszerében a metatextusok diszkurzív dinamikáját vizsgálom, valamint a diskurzuselemzést végző elemzői szubjektum viszonyát magához a metatextusdiskurzushoz. Alapvető előfeltevés, hogy nem tudok létrehozni tisztán objektív diskurzusanalízist, már csak azért sem, mert magam is a diskurzus része vagyok. Ez nem az elemzői önkény egyfajta felhatalmazása, hanem egy episztemológiai korlát beismerése és rögzítése. Bár az elemzői szubjektum „diskurzusba vetettsége” szükségszerűen gátat szab az objektív, leíró tudományosság eszméjének, elemzői

pozícióm, módszertani megfontolásaim és az azzal együtt járó elméleti meggyőződésem transzparens jelzése szökésvonalakat képezhet az objektivitás kudarcából származó önkényességben.

2.2. A vizsgált korpusz kiterjedése és rendszerezése

A vizsgált korpusz kiterjedését elsődlegesen a *Mellékletben* feltüntetett tizenkét Borbély-kötet jelöli ki. Itt fellép a legelső módszertani probléma: milyen alapon tekintem reprezentatívnak a kiválasztott (vegyesen vers- és próza-) köteteket? A kutatás elején még nem sejtettem, a diskurzus melyik ajtaján is lépek be. Bár már foglalkoztam Borbély Szilárd *Kafka fia* című szövegének térpoétikai (előző OTDK-dolgozatom), filológiai (2023) és narratológiai (2023, 42-51) értelmezésével, valamint recepciójával, a kutatás elején nem láttam át Borbély Szilárd életművének teljességét, még annyira sem a művei körül kialakult kritikai diskurzust. Mivel Borbély teljes recepcióját eddig senki nem gyűjtötte össze szisztematikusan és nem dolgozta fel, ezért ezen módszertani probléma szükségszerű. A kánon adta intuíció működött a szelekció során, azé a kánoné, melynek alakulására reflektálni tud egy ilyen típusú kutatás. Az anyaggyűjtés tehát itt szembesül az első szelekciós erővel, az irányadó szépirodalmi művek szükségszerű redukálásával.

Módszertani megfontolás volt már az anyaggyűjtés kezdetén a teljesség igénye: az összes eddig termelődött metatextus összegyűjtése és rendszerezése az írott formával rendelkező, nyilvánossá tett szövegekből. A nyilvánossá tevésnek már eleve szelekciós ereje van, hiszen rengeteg olyan kommentárt alkot a befogadói réteg, melynek rögzítése vagy fel sem merül, vagy kudarcba fullad. Mindezen elveszett szövegek a hétköznapi, szóbeli interakciók során alakuló Borbély-interpretációktól a fiókban ragadt, de rögzített formával már rendelkező textusokig terjednek.¹

További szelekciós faktor a rendelkezésemre álló, általam relevánsnak tartott adatbázisok szűrési rendszeréből adódik. Pusztán olyan metatextusokhoz férhetek hozzá, amelyeket ezek a digitális adatbázisok „metarögzítenek”. A kutatás során a következő adatbázisokon futtattam át az általam célravezetőnek tartott keresőszókat: NEKTAR, EPA, MATARKA, OSZK Webarchívum, MEK-EPA-DKA közös kereső, MOKKA, MTMT, MTMT2, Arcanum, Szaktárs, NAVA, Szabó Ervin Könyvtár Katalógus, Irodalomtudományi Intézet bibliográfiája, Google.

¹ Az utóbbi jelenségre jó példa (és egyben ellenpélda) egy 1993-ban készített Borbély-interjú, mely harminc évvel később, 2023-ban, a Kalligram *Kafka fia*-számában került nyilvánosságra (Tillmann 2023, 59-63).

Újabb szelekciós szempont a metatextuális műfajok kijelölése. Már a kutatás kezdetén a következő műfajokra és orgánumokra szűkítettem a kialakítandó korpuszt: presztízsértéktől és publicisztikai hitvallástól függetlenül nyomtatott és online felületeken (negyedévi, havi, heti rendszerességű folyóiratokban, napilapokban, kritikakötetekben, antológiákban, esszégyűjteményekben, monográfiákban) megtalálható tanulmányok, kritikák, interjúk, esszék. A műfajiság kérdésének problematizálása abból a felismerésből fakad, hogy potenciálisan bármilyen műfajú szöveg metatextussá válhat a referenciaszöveg interpretálójának funkciótársítási műveleteiben. Egy-egy szöveg metatextuális státusza tehát illékony, sokszor önkényes, és rögzíthetlensége miatt folyamatosan változó. Egyrészt maga a metatextus pozicionálja önnön metatextuális távolságát a referenciaszövegtől, másrészt a diskurzus többi megszólalója is kijelölheti metatextuális státuszát. A kijelölést és értékfelruházást a metatextuális megnyilatkozások retorikai megszerkesztettségén túl az ismétlés teszi leginkább lehetővé.²

Az elemző szelekcióját az említetteken kívül az a triviális belátás is fokozza, miszerint a metatextuális termelés folyamatosan bővül. A bővülés az eddig összegyűjtött, rendszerezett és feldolgozott anyag átírásának lehetőségét rejtí magában, minden újabb metatextus új diszkurzív tényeket hozhat létre. A kutatás kezdetén megfogalmazódó teljesség igénye tehát többszörös csorbát szenved. Ennek ellenére a kutatás során több mint 400 darab metatextus gyűlt össze.

Az összegyűjtött metatextusanyagot szisztematikusan rendszereztem átlátható és egyszerű szempontok szerint. Pontos bibliográfiai jegyzéket készítettem minden egyes tételről, időrendi sorrendbe állítottam azokat (a *Melléklet*ben viszont betűrendben találhatóak az egyes tételek), majd megadtam a metatextus műfaji besorolását, illetve a lelőhely fontos adatait (az adott folyóirat megjelenési rendszerességét és profilját). Utolsó mozzanatként magát a szöveget is archiváltam. Ezen szempontok mentén alakult ki tizenkét mappa, rendszerezve benne a tizenkét Borbély-műhöz tartozó metatextushalmazt. Azokat a metatextusokat, amelyek több Borbély-műről vagy magáról az életműről beszélnek átfogóbb perspektívából, külön mappában gyűjtöttem össze. Rendelkezésemre áll tehát egy olyan adatbázis, amelyen a feldolgozás során „szűréseket” lehet végezni. Kutatásom legfőbb célkitűzése interpretációs eljárások azonosítása volt, így a megalkotott adatbázist erre használtam fel.

² Jó példa ez utóbbira *Az igazi nevem nem ismerem* című 2009-es Borbély-interjú. Ebben az életrajzi szerző többek között különböző identitásdilemmáiról beszél, illetve a *Berlin–Hamlet* kapcsán Franz Kafkáról. Ugyanakkor nem esik (mert nem eshet még) szó a *Kafka fia* című szövegről (noha a szöveg első mentése 2002. június 4-re datálható), e szöveg recepciója azonban hivatkozási ponttá teszi az említett interjút (pl. Szász 2021, 69). Egy olyan szöveg válik tehát metatextussá, melynek metatextuális értéke az adott szövegben nem reflektált, ám a diskurzus az utólagos kijelölés és az ismétlés műveletei által metatextuális státuszba emeli.

2.3. Mozzanat–célszerkezet–olvasat. A feldolgozás kategóriarendszere

Az összegyűjtött és rendszerezett anyagot a feldolgozás fázisa követi. Borbély Szilárd recepciójának esetében olyan kategóriarendszert kísérek meg felállítani, amely meg tudja ragadni a metatextusokban fellelhető interpretációs eljárásokat. A kategóriák nem eleve adott instanciák, hanem a metatextusok olvasása során teremődtek, és folyamatos alakulásban voltak a feldolgozás folyamán. A konkretizált interpretációs kategóriák formai leképződései a metatextusokban működő olvasási gyakorlatoknak. Ilyen méretű anyag esetében nehéz lenne tartalmi szempontok szerint rögzíteni és bemutatni az olvasási gyakorlatok szerteágazó rendszerét, még akkor is, ha a recepció szövegdarabjait az ismétlés és halmozás alakzata határozza meg. A metatextusokban fellelhető tartalmi elemek formalizálására törekedtem tehát, megalkotva egy olyan kategóriarendszer, amely mnemotechnikai eszközként is szolgál. Ez módszertani szükségesség.

A kategóriarendszer olyan hangsúlyokat kíván megragadni, amelyek a befogadást szervezik. Ezeket az interpretációs hangsúlyokat *mozzanatok*nak nevezem, melyek elemi egységei az interpretációnak. Minden mozzanat más mozzanatokhoz képest profilálódik, így egy-egy metatextusban a mozzanatok relációs rendszerével érdemes számolni. Sosem lehet pusztán egyetlen mozzanat az interpretáció tétje, ezek folyamatosan és dinamikusan egymásba íródnak. A mozzanatok azonosításakor célképzetek rajzolódnak ki, amelyek egyfajta közös formai nevezők, egyben a mozzanatok fölöttes kategóriái is. *Célszerkezet*nek neveztem el a mozzanatok irányait. „Szerkezet”, mivel a mozzanatok relacionális rendszeréből adódóan állapíthatóak meg. Mozzanatok és célszerkezetek dinamikus együttthatásából rajzolódik ki minden metatextus *olvasata*. Az olvasat természetesen sohasem állapítható meg a tartalmi elemek figyelembevétele nélkül, így minden metatextus esetében egyedi olvasattal kell számolni. A kategorizálás erőszakja ugyanakkor megáll a mozzanatok és célszerkezetek azonosításánál, hiszen a metatextuális tér tágassága miatt nem nevezhetem meg minden egyes metatextus olvasatát. Mozzanaton, célszerkezeten és olvasaton kívül definiálásra szorul a *stratégia* fogalma. A fentiek értelmében stratégiának azokat az interpretációs műveleteket nevezem, amelyek összekapcsolják a különböző célszerkezetek alá besorolható mozzanatokat. A stratégiák nemcsak a metatextus olvasatát építik, hanem a diskurzus határait is kijelölik. Stratégia lehet a kizárás, választás, összekapcsolás, szimultaneitás, ismétlés és halmozás stb. műveletei, szoros viszonyban állva a metatextusok retorikai megszerkesztettségével. Jelen dolgozatban a lehetséges stratégiák közül az ismétlésre és halmozásra kerül nagy hangsúly,

hiszen megfigyelésem szerint e két alakzat játszik döntő szerepet Borbély életművének kanonizációs folyamataiban. Vizsgálódásom során ötféle célszerkezetet különítettem el: *episztemológiai*, *transztextuális*, *tematikus*, *technikai* és *diskurzusirányú* célszerkezet. Alább táblázatos formában közlöm a beazonosított mozzanatok és célszerkezetek kategóriarendszerét és az egyes elemek definícióit.

Célszerkezet	Mozzanat	Definíció
Episztemológiai a befogadó a műalkotást a megismerés közegeként kezeli, a műalkotás episztemológiai tétje áll a középpontban az interpretáció során; ilyenkor a befogadó olyan diskurzusokat mozgósít, amelyeket az irodalmi mező viszonylatában kívülállónak érzékel, viszont ezáltal a műalkotást a műalkotáson kívüli világ megismerésére kívánja használni	<i>Politikai</i>	a befogadó a műalkotásban a politikum jelenlétét detektálja, és e politikum társadalmi relevanciáit fejtegeti, a textus egy-egy kor politikai közegének vagy társadalmi állapotának megismerésében segít
	<i>Történeti</i>	az értelmező irodalom- vagy kultúrtörténeti narratívába helyezi az adott textust a hasonlóság és különbözőség elvei alapján, alkalmazva a komparatistika technikáit; vizsgálja a feltételezhető vagy igazolható hatásmechanizmusokat, valamint egy-egy szöveg recepciótörténetét
	<i>Kulturális</i>	a befogadó azonosítja és kommentálja a szövegben fellelhető kultúrtörténeti elemeket, viszont e mozzanat során nem helyezi ezeket kultúrtörténeti narratívába
	<i>Életrajzi</i>	az értelmező a szövegen keresztül a fizikai szerző életrajzának narratíváját építi vagy tárja fel, esetleg külső, már meglévő életrajzi információk és narratívák felhasználásával elemez
	<i>Gondolati</i>	az értelmező az interpretációban a filozófia diskurzusait mozgósítja; ilyenkor az adott textusnak tartalmi szempontból filozófiai tétje van, és a textus gondolati tartalmát az elemző explicit módon tárgyalja, illetve explicit módon von be elméletirókat az elemzés során
	<i>Pszichológiai</i>	az értelmezői tevékenység a szerző tudatalattijának vagy pszichés állapotának közegeként kezeli a textust
	<i>Testirányú</i>	az értelmező a test és az olvasás közbeni vagy az alkotás közbeni érzékelés összefüggéseit tárja fel; a test ekkor nem pusztán motívum, hanem a nyelvi működés immanens komponense
	<i>Filológiai</i>	a könyvtárgy mint fizikai, materiális entitás, illetve a könyvtárgy kiadástörténete válik olvasás- és értelmezésszervező tényezővé
Transztextuális a genette-i hagyomány értelmében a befogadó olyan szövegek aktiválását tűzi ki célul, amelyek kívül állnak az adott textus testén, de szövegközi viszonyba hozhatóak egymással; az	<i>Intertextuális</i>	hypo- és hipertextusok együttes jelenlétének viszonyrendszerét deríti fel, és ennek értelmezéskonstruáló funkcióját jelöli ki (Genette 1996, 82-83)
	<i>Paratextuális</i>	az olyan szövegeket mozgósítja, amelyek a könyvtárgy terében a törzsszöveg köré szerveződnek (uő. 84)
	<i>Metatextuális</i>	az értelmezés során más metatextusok meglátásait foglalja össze és építi be saját interpretációjába az

olvasó ilyenkor a bekapcsolt hypotextust az irodalmi mezőn belülnek érzékeli		értelmező; kikötés, hogy ekkor nem rendezi a metatextusokat recepciótörténeti narratívába, hiszen akkor már a történeti mozzanatot aktiválná
	<i>Architextuális</i>	az értelmező a műfajiság felől közelíti meg a textust, más szövegek műfajiságával összehasonlítva azt a hasonlóság és a különbözőség elvei alapján (uő. 85)
Tematikus a befogadó a műalkotás tartalmi értelemösszefüggéseinek konkretizálására törekszik	<i>Esszencializáló</i>	az értelmező megragadja a textus esszenciális témáját, fabuláját és szűzségét, azt az értelemsűrítményt, amelybe a szöveg elemei összefutni látszanak, üzenetközvetítő felületként tekintve a szövegre
	<i>Motivikus</i>	az értelmező olyan tartalmi, elemi egységeket különít el és interpretál, amelyek ismétlődnek az adott mű vagy az életmű folyamán
	<i>Metaforikus</i>	metafora alatt itt tág értelemben olyan képeket értek, amelyek az értelmező szerint valami más jelentésegység helyett állnak; metaforának a „valami helyett állás” kitételét teljesítő képeket tekintem, amelyeknek jelentésátvivő funkciójuk van, ezért olyan esetekben is ezt a kategóriát alkalmazom, amikor metonímiát, szimbólumot, emblémát stb. azonosít az értelmező
	<i>Hangulati</i>	az értelmező ilyenkor a szöveg „hangulatát” tekinti értelmezésszervező tényezőnek; nem pusztán egy befogadói benyomással kell ilyenkor számolni, hanem az értelmező által a szöveg immanens részének tekintett hangulatelemek együtteséből származó hangulatérzettel
Technikai az értelmező a műalkotás megalkotottságának és megszerkesztettségének mikéntjéről (leíró retorika) és milyenségéről (ítélelhezó retorika) beszél	<i>Formamozzanat</i>	a textus formai, elemi egységei, retorikai elemei, tropológiai eszköztára kerül konkretizálásra, amely egységekből tulajdonképpen összeáll a szöveg megalkotottsága; lírai szövegek esetén főként a retorikai alakzatok és a poétikai eszközök működésmódján van a hangsúly, míg prózai szövegek esetén a narratológiai sajátosságok felfejtése a cél
	<i>Struktúramozzanat</i>	a befogadó a formamozzanatban megállapított elemi egységek szerkezeté szerveződésének interpretációs tétjét vizsgálja, vagy pusztán a textus szerkezeti felépítését veszi szemügyre
	<i>Stílusmozzanat</i>	a stílus egy olyan beszédmódot takar, amely áthatja az adott műalkotás egészét, vagy kiterjeszthető a szerzői életmű nagyobb részére, azaz egyfajta beszédmódbeli sémaként funkcionál, az értelmező pedig ennek a beszédmódnak a konkretizálásában lát interpretációs tétet
	<i>Mesterségirányú</i>	az értelmező azt próbálja megítélni, hogy a szerző a szöveg megalkotottságának milyenségéből adódóan hol helyezhető el a laikus-professzionális skálán
Diskurzusirányú az olvasó a szerző-mű-befogadó kommunikációs helyzetének középpontba helyezésével operál	<i>Megnyilatkozó</i>	a szerzőt mint megnyilatkozó szubjektumot vizsgálja az olvasó, nem mint fizikai személyt; nem életrajzi elemekre kíváncsi ekkor, hanem a megnyilatkozó szövegbeli szándékára fókuszál, amelyeknek nyomait felfedezni véli a szövegben; lírai művek

		esetében a beszédhelyzet, a versbeszéd és a megnyilatkozó identitásának, prózai szövegekben pedig a narrátor vagy az implicit szerző hangjának és identitásának olyasfajta vizsgálata ez, ami nem kívánja életrajzi szempontból referencializálni a nyelv közegében megteremtődő megnyilatkozó szubjektumot
	<i>Médiumhangsúlyos</i>	a szöveg „anyaga”, a textus nyelvisége vagy valamilyen nyelvfilozófiai elv kerül a középpontba; gyakori szempont ilyenkor az intermedialitás mint értelmezésszervező szempont
	<i>Élményhangsúlyos</i>	az interpretáló szubjektum saját személyes élményeiről beszél, amelyeket az adott mű váltott ki belőle az olvasás aktusában
	<i>Funkciótársító</i>	az irodalmi szöveg és az irodalom valamilyen (pl. irodalomkritikai, társadalmi stb.) közegen belüli funkciójának keresése és megjelölése történik itt egy adott mű kapcsán

A feldolgozás során tehát ezen mozzanatok és célszerkezetek minél pontosabb beazonosítására törekedtem, ami lehetővé teszi, hogy az egy-egy műhöz tartozó metatextushalmazok kanonizációs dinamikáit felfejtsem. A mozzanatok és célszerkezetek a halmazok közötti átjárhatóságot is biztosították. Általánosságban véve elmondható, hogy a kategóriarendszer az ismétlés és halmozás stratégiájának alapvető tanúbizonysága, hiszen a jelek szerint huszonnégy mozzanat ismétlésével és halmozásával teremtenek a Borbély-recepció aktorai irodalomkritikai és irodalomtudományos tényigazságokat. A huszonnégy kategóriaelem és a két alapvető stratégia a kanonizáció folyamatának fundamentális mechanizmusát képezik.

2.4. Intézményesség és narratívaképzés

A recepcióban meglévő interpretációs mozzanatok és célszerkezetek konkretizálása után következik a beazonosított mozzanatok metatextushalmazokon belüli dinamikájának vizsgálása, majd a metatextushalmazok közötti viszonyok felderítése. Mivel jelenleg az életmű kanonizációs dinamikáit kívánom feltárni, megalkotva ezzel egy recepciótörténeti narratívát, ezért a halmazok közötti makrostrukturális viszonyokra kerül nagyobb hangsúly.

Ennek kapcsán merül fel az a módszertani dilemma, amely a kategóriák kvalitatív és kvantitatív kezeléséről szól. Az egyik út, ha a beazonosított kategóriák összevetését a kvantitatív elemzés irányába radikalizálom. E szélsőség akkor hozhatna megfogható eredményeket, ha a metaszövegeket újraolvasva minden egyes mondatot, mondatrészt a már felépített kategóriarendszer szerint „annotálnám”, majd a *distant reading* módszerének vetném alá. A kvalitatív elemzés irányába való radikalizálás azt szolgálná, hogy minden egyes

metatextus esetében – a *close reading* módszerét felhasználva – konkretizáljam annak pontos retorikai megszerkesztettségét, ennek fényében pedig a beazonosított mozzanatok részletekbe menő konstruálódását. Mindkét szélsőség kivitelezése lehetetlen egy ilyen nagy elemszámú metatextuális térben. A két szélsőség egymáshoz közelítése alapvető fontosságú kutatásom módszertanában. Kategóriák kialakításához például a metatextusok közeli olvasása szükségeltetett. Annak megállapításához azonban, hogy egy-egy mozzanat (vagy a mozzanatokból kialakuló olvasat) mikor tekinthető „fontosnak”, elkerülhetetlenül kvantitatív alapokat kell mozgósítani. A fontosság ismétlésszám felőli meghatározása rengeteg problémát von viszont maga után, hiszen a metatextusok egy idő után konszenzusokat alakítanak ki a diskurzuson belül; egy-egy mozzanat vagy diskurzustény számszerű elhalványulása épp azt jelezheti, hogy a befogadó konszenzuálisnak tartja azt.

Az előbb említett módszertani problémán kívül a narratívaképző tevékenység során elméleti dilemmák is felmerülnek. Alapvető belátásom, hogy a metatextuális megnyilatkozásokat cselekvésként értelmezem, azaz nem kívánom elhelyezni az igaz-hamis skálán. Ennek elméleti hátterét nagyban inspirálta John L. Austin beszédaktus-elmélete. Austin előadásaiban – melyek a *Tetten ért szavak* című kötetben kerültek kiadásra (1973) – megkülönböztet konstatív és performatív megnyilatkozástípusokat. A konstatív megnyilatkozások olyan állítások, melyek a valóság verifikálható leírásának igényével lépnek fel, és a mondás tartalmát az igaz-hamis tengelyen értelmezik (uő. 29). Ezzel szemben állítja fel Austin a performatív megnyilatkozás fogalmát, amely a konstatívumokkal ellentétben igazságérték nélküli (azaz nem helyezhető el az igaz-hamis logikai oppozíciójában). Ezesetben a kimondás aktusával egyben cselekvés is végbemegy (uő. 33).³ Bár a performatívumok nem értelmezhetőek az igaz-hamis tengelyen, egyfajta sikerességi fokuk mégis van, amely a performatív aktus szükséges körülményeinek meglététől függ. A sikeresség követelménye egy konvencionális elvárásrend megléte, melynek meg kell felelniük a megnyilatkozásban résztvevő feleknek (uő. 40).

Austin beszédaktus-elméletének alapvető gondolatai nyomán egy-egy metatextus performatív megnyilatkozásként értelmezhető, amely nem helyezhető el az igaz-hamis oppozícióban. A metatextuális megnyilatkozás igazságértékét a diskurzus résztvevői adják, így ebben az esetben is indokoltabb a sikeresség-sikertelenség fogalmaival operálni. Ha egy megnyilatkozó egy másik megnyilatkozó interpretációját vagy annak egy részét hamisnak gondolja, az még nem jelenti azt, hogy sikertelen megnyilatkozássá válik a diskurzus többi résztvevője számára. A metatextuális megnyilatkozás sikerességét inkább azon lehet lemérni,

³ Bár Austin később (jó okkal) felszámolja a konstatív-performatív megnyilatkozás oppozícióját, jelenlegi módszertani és elméleti megfontolásomban szemléletesebb, ha meghagyom a felvetett oppozíciót.

hogy mekkora diszkurzív teret foglal el olvasatának szempontrendszerével és tartalmi megállapításaival. A sikerességnek nagy tétje van a kánonképzés során is, hiszen a nagyobb sikerességi fokkal rendelkező metatextusok hatékonyabban vesznek részt kanonizációs céljuk elérésében, illetve relatív valóságértékük is nagyobb lesz. Cselekvésértéke azonban minden egyes megnyilatkozásnak van, még azoknak is, amelyeket a szerkesztőn és az elemzőn kívül senki más nem olvas el. Olyan elméleti megfontolás ez, amely a pusztán ismétlésnek is cselekvőerőt tulajdonít; ha pedig az ismételt interpretációs igazság a halmozás alakzatával párosul, akkor az adott diskurzusigazságnak megnő a diszkurzív tere, egyúttal igazságértéke és kánonszervező ereje. Cinikus nézőpontból azt is meg lehet kockáztatni, hogy Borbély Szilárd életművének kanonizációja egyben (vagy elsődlegesen) olvasási gyakorlatok és értelmezőközösségek módszereinek kanonizációja.

Az ismétlés és halmozás igazságteremtő ereje viszont csakis diszkurzív szabályok mentén jöhet létre. A sikerességnek megvannak a saját szabályai, amely a már jól ismert kizárás-bennfoglalás jelenségéhez vezet. Megfigyelésemben Michel Foucault klasszikus szövege alapvető fontossággal bírt. *A diskurzus rendje* (1998) című székfoglaló beszéde a diskurzusok külső és belső ellenőrző műveleteit tárja fel egy olyan diskurzusfogalommal dolgozva, amely a rend dinamikus átrendeződésével és a határkijelölés rögzítetlenségével számol. Foucault azt a hipotézist állítja fel, hogy minden társadalomban ellenőrzik a diskurzusok termelését, alakulását (uő. 51). Releváns tehát azzal is foglalkozni, hogy egy irodalomkritikai diskurzusban kik vagy mik rendelkeznek azzal az ágenciával, amely a kontrollhoz és irányításhoz szükségeltetik. A diskurzus nemcsak közvetíti a hatalmi mozgásokat, hanem a diskurzus maga az a hatalom, melyet igyekeznek megszerezni az emberek (uo.). Ehhez a diskurzusok bizonyos kizáró eljárásokat alkalmaznak, amelyek külső szabályrendszerek, és ellenőrző funkcióval bírnak. Ezek a tilalom, a megosztás és az igazságvágy fogalmaival ragadhatóak meg. Foucault a diskurzusok belső eljárásairól is beszél (uő. 55-60), amelyek belső ellenőrző műveletekként működnek, az esemény és a véletlen dimenzióin uralkodva, a diskurzus véletlenszerűségének kockázatát megfékezve. Ennek első esete a kommentár, amelyet Foucault is az ismétlésben ragad meg. A kommentárnak „mindig első ízben kell elmondania azt, amit pedig elmondtak már, valamint szakadatlanul ismételnie kell, amit pedig még soha nem mondtak ki” (uő. 56). A kommentár újdonsága ugyanakkor „nem abban rejlik, amit mond, hanem ismétlődésének eseményében” (uo.). Ez a paradoxon jól megvilágítja a metatextusok működését. Bár minden metatextus ismétlés, beszédaktusjellege miatt arról is beszél, amit még sohasem mondtak ki. A metatextusok nemcsak arról az irodalmi szövegről írnak, amely köré látszólag szerveződik a

diskurzus, hanem más metatextusokról is. Ilyen értelemben a metatextus mindig egy másik metatextus metatextusa.

Összességében tehát az igazság konstruálása kapcsán ad Foucault elmélete megfontolandó elveket. Az igazságvágy újabb és újabb formában jelenik meg a történelem során, és mindig van egy tárgya, formája/formái, illetve olyan technikák vagy gyakorlatok kapcsolódnak hozzá, amelyek megteremtik, fenntartják, intézményesítik, kanonizálják az aktuális igazságot.

Elméleti és módszertani megfontolásaiból az is következik, hogy Borbély recepciójának vizsgálata során a megnyilatkozó intézményes beágyazottságát is vizsgálnom kellene. A metatextusok sikerességi fokát ugyanis nemcsak az ismétlés és halmozás befolyásolja, hanem a megnyilatkozó intézményes pozíciója is. Ezt csupán a teljesség igénye nélkül tudja teljesíteni jelen dolgozat, hiszen nem áll rendelkezésünkre egy szisztematikus kritikátörténeti áttekintés az elmúlt több mint harminc évről. Az (intézmény)politikai beágyazottság vizsgálata azonban kezdeményező erővel léphet fel egy jövőbeli kritikátörténet megalkotásában.

A Borbély-recepció (intézmény)politikai szempontú vizsgálatának elméleti és módszertani hátterét Bruno Latour, Itamar Even-Zohar és Pierre Bourdieu meglátásai adták. Mindhárman a társadalmi terek belső és külső dinamikáinak szerves egymásrahatását hangsúlyozzák, még ha eltérő irányokba mozdulnak is el, és eltérő fogalmi apparátussal dolgoznak. Bruno Latour egyik legelső munkájában – Steve Woolgarral együttműködve – a tudomány „antropológiájának” megteremtését szorgalmazza, szerves egységként kezelve a tudományos tevékenység technikai-intellektuális és társadalmi (*social*) részét. Ennek értelmében a tudósok e kettő mentén hoznak létre tudományos igazságot, rendet teremtve a káoszából (1986, 15-42). Latour és Woolgar elméletében egy tudományos tény akkor válik ténnyé, amikor kivonja magát a tény megkonstruálásának térbeli és időbeli folyamatából, beilleszkedve egy nagyobb tudásanyagba. Bár ebben a fázisban feledésbe merül a tény történetisége, ezt mégis megelőzik olyan komplex folyamatok, amelynek során alternatív logikai láncok redukálásából jutunk el az önmagát önálló objektumként feltüntető tény létezéséig. A tudomány mindig retrospektív pozícióból tudja megállapítani, melyik is volt a „helyes”, „működőképes” logikai lánc. Latour már itt bevezeti azt a gondolatot, hogy a tényeknek csak hálózatokon (*network*) belül van jelentése és funkciója, ha pedig egy tény más-más hálózat kontextusában jelenik meg, akkor másként funkcionál. Az is megfigyelhető, hogy sokszor egy-egy tény nem is létezik más hálózat kontextusában (uő. 105-150). A tény tehát nem egy kívülálló objektum (*out-there-ness*), így a tudományos munkának nem is az oka, hanem a következménye. Maga a valóság a stabilizálódott állítások (*statement*) terméke. Ebben a folyamatban nagy szerepet játszanak a tudományos aktorok mindennapi interpretációs tevékenységei, melynek során egy inverzió következik be a

tudományos gondolkodásban: egy állítás először egy objektum vagy jelenség jelölője, de a stabilizálódás folyamatában elkezd maga is önálló objektumként viselkedni. Ekkor már úgy tűnik, mintha a vizsgált objektum lenne az állítás oka, holott amaz inkább a stabilizálódott állítás következménye. A tudományos valóság tehát artefaktumszerű, „megcsinált” tények egyvelege, amelyeket nem lehet objektív módon elhelyezni az igaz-hamis dichotómiában. A tényeket a tudósok kimunkálják, dekonstruálva a valóságot, több alternatív modellt felállítva. Ha a történelem adott időszakában az egyik modell tűnik működőképesebbnek és valóságosabbnak, akkor elkezd kívülálló, ahistorikus tényként viselkedni egészen addig, amíg am azt nem dekonstruálják újabb modellek érdekében. A tények kimunkálása tehát egy soha meg nem álló folyamat, amelyben a tudományos aktorok intellektuális és társadalmi vonatkozása együttesen, egymástól szétválaszthatatlanul működik (uő. 151-186). Úgy gondolom, hogy a tudományos működés ilyen típusú felfogásának bemutatására egy-egy irodalmi alak kanonizációs folyamata a legszemléletesebb. Az irodalomtudomány és a tudományfilozófia egybenyitása tehát hosszútávon a tudomány mint modern kori találmány működésmódjának mélyebb megismerését segíthetné elő.

A „többrendszerűség elméletében” Even-Zohar a jelenségek relacionális tanulmányozásának princípiumát jelenti be ahelyett, hogy azokat különálló szubsztanciaként kezelnénk – ahogyan Bourdieu is teszi ezt. A dinamikus rendszerek elméletében több párhuzamos vagy egymást keresztező diakrón sort feltételezhetünk, melyben összefonódnak szinkrón rendszerek is. Így egy nyitott struktúra jön létre, amely egyrészt nem zárja ki az idő komponensét, másrészt dinamikus, heterogén, alternatív rendszerek szinkrón együttélését feltételezi – ahogyan Latournál is megfogalmazódott az alternatív logikai láncok léte. A kanonizáció szempontjából döntő fontosságú, hogy ezen elmélet mentén a műalkotás értéke nem inherens tulajdonságaiból származtatható, hanem az egymással hierarchikus viszonyban álló alternatív rendszerek harcából jön létre. Több centrum és periféria képződik meg, míg az alternatív rendszerek közötti ellentétek képezik a mozgatórugóját a többrendszer megváltozásának. Even-Zohar elmélete tehát dinamikus kánonképződéssel számol, melyben fontos szerepet kap az ún. „játéktár” (olyan törvények és elemek halmaza, amely irányítja a szövegtermelést és a befogadást). Egy-egy mű kanonizálódása az alternatív rendszerek relacionális dinamikájából születik, és nem pusztán az adott műalkotást, hanem az ahhoz tartozó játéktárat, irodalmi mintát is kanonizálja úgy, hogy az adott játéktárat produktív alkotóelemként tünteti fel a többrendszerben (1995, 434-450).

Pierre Bourdieu mezőelméletében szintén nagyon fontos a relacionális rendszerszemlélet, illetve a harc mint mezőt konstituáló dinamika. Bourdieu *A gyakorlati észjárásban* (2002) a

társadalmi teret egymást kizáró, de szimultán létező pozíciók összességéként koncipiálja, amelyek hierarchikus viszonyban állnak egymással. A pozíciók a gazdasági tőke és a kulturális tőke megoszlása mentén helyezkednek el (uő. 16). A térben elfoglalt pozíciók inherens és relacionális tulajdonságai habitusokat hoznak létre, amelyek kijelölik az ágens döntéshozatali lehetőségeinek sugarát (uő. 19). Létrejön így egy olyan strukturális és relacionális háló, amelyben a társadalmi gyakorlatok, a pozíciók és a habitusok egy külön nyelvet, szimbolikus kódrendszert hoznak létre. Mivel a struktúra nem állandó, ezért Bourdieu is dinamikus relacionális rendszerben gondolkodik. A *mező* fogalma pedig egy olyan teret feltételez, amelyben erőviszonyok mentén meghatározott pozícióval rendelkező ágensek csapnak össze. A pozíciók összecsapása fenntartja vagy megváltoztatja a mező struktúráját (uő. 45).

Ezen elméletírók feltevéseire és módszertani megfontolásaimra támaszkodva a Borbély-recepció szövegterét is két irányból közelítem meg. Egyrészt megkísérlem bemutatni diskurzustények kialakulását az ismétlés és halmozás alakzatain keresztül, felfejtve ezzel a tények szövegközeli alakulását, másrészt rámutatok arra, hogyan társulnak a performatív nyelvi, metatextuális megnyilatkozásokhoz intézménypolitikai és társadalmi pozíciók, mely pozíciók szintén ismétlésszerű nyelvi megnyilatkozások révén vannak adva.

3. Dilettantizmus és mesterfok – Kanonizációs dinamikák Borbély Szilárd recepciójában az ismétlés és halmozás alakzatán keresztül. Esettanulmány

Dolgozatom esettanulmányában Borbély Szilárd életművének kanonizációs dinamikáit tekintem át a diskurzus makrostrukturális perspektívájából. Azt vizsgálom, miként jut el a recepció a „dilettantizmus” vádjától addig a diskurzustényig, miszerint „Borbély Szilárd korszakunk egyik legjobb/legfontosabb írója”, és hogy emögött milyen mozzanatok és célszerkezetek működnek, valamint milyen értelmezőközösségek olvasási gyakorlatai lépnek fel performatív erővel. Mindezt az ismétlés és halmozás interpretációs stratégiáján keresztül szemléltetem. Bár jelen esettanulmányban nincs lehetőség mindegyik kategória dinamikájának ismertetésére (és az összes metatextushalmaz szisztematikus bemutatására sem), az előző fejezetben megadott kategóriák alapvető fontosságúak narratívám kialakításában.

Az bizonyos, hogy a kanonizációs dinamikák vizsgálatokor kiemelt fontosságú mozzanat a mesterségirányú mozzanat, hiszen az ezt működtető kritikák, tanulmányok nagyban segítenek annak lekövetésében, miként is mozdult el a diskurzus a dilettantizmus-mesterfok dilemmájától az általános pozitív szakmai konszenzusig. Bár az *Adatok* és *A bábu arca / Történet* kiadásakor is találkozunk olyan kritikákkal, amelyek egyik („Ne törődj vele, ha fitymálnak majd vagy

elutasítanak: ezen az égtájon ritkás az effajta líraalkat” [Csontos 1988, 10].) vagy másik („Hogy jó költő-e Borbély Szilárd, nem én fogom eldönteni. Az biztos, hogy jobban szeretem azokat a költeményeket, amelyek filozófiai háttérüket, ha van ilyen, valamilyen módon magukban hordozzák” [Ujvári 1993, 784].) irányban fogalmaznak meg tényszerű kijelentéseket a mesterségirányú mozzanaton belül, a kanonizáció folyamatának első fontos és látványos lépése mégis a *Hosszú nap el* című szöveg körül kialakult vitához köthető. Ennek belső és külső összefüggéseit gondosan összefoglalta Schein Gábor 2024-es tanulmányában (*Irodalomtörténet*, 71-98).

A vita árnyalt pozícióinak felvázolására ezúttal nincs tér, az viszont egyértelműen megfigyelhető, hogy a Borbély-verset olyan határhelyzetben lévő szövegnek gondolták el, amely egyrészt nehezen illeszthető be a rendszerváltás utáni irodalmi mező játéktárába, másrészt éppen emiatt felforgató erővel bír. Egy szöveg, amely az aktuális irodalmi mező játéktáratól eltérő stratégiákat kíván színre vinni, olyan interpretációs eljárásokat vonhat maga után, melyek szintén felforgató erővel bírnak. A Nádas Péter, Balassa Péter, Mészöly Miklós, Orbán Ottó és Esterházy Péter alkotta csoport főként az élményhangsúlyos és a pszichológiai mozzanatra épít, ezeket aktiválva jut el a Nádas által megfogalmazott konszenzushoz: „Holnap már talán nem lehet olyan verset írni, amelyet tegnap senkinek nem volt bátorsága megírni. Borbély Szilárd verse korszakos költemény” (1993, 26). Az ellenoldal viszont (pl. Károlyi Csaba és Ferencz Győző) főként a formamozzanat aktiválásával jut el ahhoz a következtetéshez, hogy „a vers akkor lehet korszakos, ha a költőnek lesz bátorsága végérvényesen megalkotnia. Tehetségén nem múlik. A körítés szenzációja feledhető lesz, a vers azonban nem” (Ferencz 1993, 3). A Borbély-szöveget a dilettantizmus fényében feltüntető csoport problematikusnak látja azt is, hogy a másik oldal olyan mozzanatokat aktivál az értéktársítás során, amelyek nem igazán mondhatóak szakmainak. Míg Nádasék saját zsenialitásukat látják abban, hogy élményhangsúlyos mozzanatra építenek, addig a formamozzanatot működtető oldal ezt szakmaiatlannak találja.

A *Hosszú nap el* körül kialakult vita már az életmű legelején szemléltetni, hogy a „Borbély Szilárd korszakunk egyik legjobb/legfontosabb írója” diskurzustény megszilárdítása és az efelé való törekvés nem csupán az adott műalkotásról szól; annak, hogy az egyik oldal főként az élményhangsúlyos mozzanatot aktiválva konstruál egyfajta örült zsenialitást Borbély verse kapcsán, a másik oldal pedig a technikai megalkotottság milyenségét helyezi előtérbe a dilettantizmus kimutatására, messzebbre mutató perspektívája van. Nádasék szemlélete tekinthető egyfajta új pszichoanalitikus olvasási gyakorlat meghonosítási kísérletének, még akkor is, ha a metatextus retorikája reflektál önnön „laikus” megszólalói pozíciójára,

ajánlattevő jellegére (vö. Nádas: „Az irodalmi művekről folytatott viták – ajánlatok. De igazán ritkán érzem úgy, hogy véleményem megingathatatlan” [1993, 26]). Nádasék ajánlata egybecseng egy olyan irodalomfelfogással, amely legjobban Balassa szólamában érhető tetten: „A szövegben van valami ormóttanul, veszélyesen és zseniálisan, mégis a szakadék szélén megtartott *közös*” (Balassa 1993, 27). Egyfajta kollektív történelem- és múlttapasztalatot, illetve az ezzel való konfrontációt vélik felfedezni Borbély hosszúversében, melynek „dilettáns téboly”-a a formahagyománnyal való szembenézést is magában rejti. A kollektivizáló történelemtapasztalatot pedig az élményhangsúlyos mozzanat középpontba helyezésével, a megszólalói és befogadói szubjektum pszichéjén keresztül láttatják, illetve próbálják kitapintani. A Károlyi és Ferencz Győző képviselte értelmezőközösség azonban megmarad (nem alá-fölé rendeltségi értelemben) a formamozzanat síkján, sokszor kidolgozatlannak és öncélúnak, ténélkülnek érzékelve a hosszúvers dadogását (vö. pl. „Hogyha az alcím szerint drámai jambusokat ír a költő, legyen indokolt, ha a sorvégeket éppen elrontja” [Ferencz 1993, 3]). Az efféle strukturalista vizsgálódás már csak azért sem tudja szóra bírni Borbély szövegét, mert a hosszúvers értelmezői rendre megállapítják: formai elemeket és ismétlődéseket ugyan tetten lehet érni a textusban, de koherens, zárt struktúrába nem lehet rendezni azokat. Valóban: Borbély ’90-es évekbeli szövegei kapcsán a recepcióban konszenzuális értékű megállapítás, hogy a formamozzanatot lehet, de a struktúramozzanatot nem lehet termékenyen aktiválni.

Borbély szövege köré így már az életmű elején két olyan értelmezőközösség csoportosul, amelyek a későbbiekben egyre láthatóbbá válnak, és természetesen át is alakulnak. Egyrészt annak a csoportnak ad szöveganyagot, amelyik nyelvfilozófiai kérdésekre használja fel a szöveget, másrészt annak, amelyik politikai-antropológiai anyagként tekint az adott szövegre. Amint látni fogjuk, Borbély életművének kanonizációjában tulajdonképpen az hatott a legnagyobb erővel, hogy mindkét nagy értelmezőközösség termékenyen tudta aktiválni olvasási gyakorlatait, többféle olvasói réteghez eljuttatva a szövegeket. Borbély Szilárd mint fizikai szerző, a metatextusok szerzői, valamint az értelmezőközösségek mint intézmények egymást szimbiózisban kanonizálták. Bár a több mint négyszáz metatextusból álló korpusz a rendszerváltás utáni irodalomkritikai mezőnek csak töredékét rajzolja ki, a két értelmezőközösség dinamikája mégis elárulhat sokat arról, milyen olvasási gyakorlatok hogyan sajátítanak ki egy adott alkotói életművet, és hogy az általam feldolgozott korpusz szerint milyen mozzanatok és célszerkezetek működtetik az olvasási gyakorlatokat.

Borbély életművének első felében a nyelvfilozófiai olvasat monopolizált jelenléte figyelhető meg. Ezen értelmezőközösség kizárólagossága az *Adatok* kötettől egészen a *Berlin–Hamletig* tartó korszak recepciójában figyelhető meg. Látható, hogy az értelmezőközösségek és olvasási

gyakorlatok megfigyelése a korszakolásban is segítségünkre lehet. Tulajdonképpen az szervezi Borbély életművét, hogy melyik ponton válik fraktálttá; előrebocsátva: akkor, amikor a *Halotti Pompa* kapcsán belép a politikai-antropológiai értelmezőközösség.

Az *Adatoktól a Berlin–Hamletig* tartó korszak nyelvfilozófiai értelmezőközössége tulajdonképpen azon munkálkodik, hogy a mesterségirányú mozzanaton belül a „Borbély Szilárd korszakunk egyik legjobb/legfontosabb írója” igazságot építsék fel megadott mozzanatok és tartalmi elemek ismételése és halmozása által. Ilyen értelemben a Nádas-féle értelmezőközösség kiterjesztésének is tekinthető ez a nyelvfilozófiai irány, hiszen összességében a hagyományhoz való viszonyt próbálják megfejteni Borbély kötetei kapcsán. A nyelvfilozófiai értelmezőközösség saját olvasási gyakorlatát a forma- és struktúramozzanat, a megnyilatkozói és médiumhangsúlyos mozzanat, a gondolati, valamint az esszencializáló-motivikus mozzanat ismételéseivel alakítja ki. Megfigyelhető, hogy a mozzanatok ismételése és halmozása a legtöbb esetben a gondolati mozzanatra fut ki. A metatextusok retorikájának és érvrendszerének csúcán olyan nyelvfilozófiai kérdések vizsgálata és igazolása áll, melyek a gondolati mozzanat aktiválásához vezetnek. E mozzanat intellektuális és intézményi szinten a gadameri-heideggeri hermeneutika és a dekonstrukció játéktárának alkalmazását jelenti – ahogyan erre többen is reflektálnak különböző metatextusokban (Márkus 1995; Jász 1996; Szabó 2018). Ezen értelmezőközösség legfontosabb képviselőjének Valastyán Tamás tűnik, aki tizennégy tanulmányt írt Borbély életművéről. Metatextusainak retorikáját jellemzően nyelvfilozófiai gondolatiságra építi, mindvégig Borbély szövegeinek a filozófiai vagy az irodalomtörténeti hagyományhoz való viszonyát téve meg tétté. Valastyán Borbély köteteit episztemológiai funkcióval látja el úgy, hogy a nyelv működésmódját vizsgálja, filozófiai diskurzusba kapcsolva az író életművét. A szövegek nyelv- és kultúrafilozófiai téjei egyben a hagyománnyal való folyamatos dialógust, az invenció-konvenció viszonyát tematizálják, legyen szó nyelv és test (2014, 91-98), kollektív történelmi trauma és a hit (2016, 55-70) viszonyáról vagy akár az európai kulturális hagyomány átértelmezéséről a transztextuális célszerkezet aktiválásán keresztül (2017, 68-81; 2018, 92-107).

Furcsa módon a megjelölt kötetek ilyen típusú megközelítését nem igazán írta át a politikai-antropológiai értelmezőközösség megjelenése, valamint az olyan jelentős életrajzi események sem, melyek Borbély többi kötetére nagy mértékben nyomták rá bélyegüket. Sipos Balázs meg is jegyzi egy 2018-as kerekasztalbeszélgetésben, hogy érdemes lenne eltávolodni Borbély ezen szövegeinek dekonstrukciós olvasásmódjától, hiszen a szövegek tálcán kínálják magukat erre az értelmezésre (*Alföld*, 84). Valóban, az *Adatoktól a Berlin–Hamletig* tartó korszak több mint harmincéves recepcióját elolvasva úgy tűnik, mintha a gadameri-heideggeri hermeneutika és a

derridai-Paul de Man-i dekonstrukció meglátásainak igazolására szolgálnának Borbély szövegei. Az én szétíródása és eltűnése, az agrammatikus formaelv, az ismétlés, az allegória, a regiszterkeveredés, jelölő-jelölt távolsága és szétesése mind olyan tartalmi megállapítások, melyeket az előbb kiemelt mozzanatokba öntve ismételnék a diskurzus aktorai. A forma- és struktúramozzanat szintjén a nyelvfilozófiai értelmezőközösség úgy tudta megszólítani Borbély korai köteteit, hogy nem a strukturalizmus koherencia- és teljességeszményét kérte számon szövegein. Mivel nyelvfilozófiai megközelítésből indultak, beszélni tudtak a textusok nyelvének, anyagának működésmódjáról, valamint a megragadhatatlan megszólalói identitás folyamatos elillanásának mechanizmusát is körül tudták írni, azaz a médiumhangsúlyos és megnyilatkozási mozzanatot a gondolati mozzanat szolgálatába tudták állítani. Fontos megjegyezni, hogy nem az életrajzi, hanem a megnyilatkozási mozzanatot aktiválták az értelmezések során; a referenciális közelítéssel dolgozó értelmezések általában nem sokat tudtak elmondani Borbély ezen kötetiről. Az esszencializáló és a motivikus mozzanat aktiválása szükségszerű volt azért, hogy a kötetek formai szintű nyelvfilozófiai következtetéseinek testet tudjanak adni. Tették mindezt úgy, hogy a „miről is szól a vers” kérdését kikerüljék.

Fontos ugyanakkor látni, hogy az összes mozzanat a gondolati mozzanat szolgálatában áll ebben az értelmezőközösségben, ami pedig az episztemológiai célszerkezet tartományába sorolható. Bár látszólag távol áll a tárgyalt értelmezőközösség olvasási gyakorlatától a mimetikus szemlélet, az *Adatoktól a Berlin–Hamletig* tartó korszak recepciójában egy fordulat figyelhető meg. Amint egyre jobban „beleszoktak” a metatextuális tér aktorai Borbély játéktárába, annál jobban leszűkült az egyes kötetek metatextushalmazában az aktivált mozzanatok variabilitása. Emellett azok a szempontok, amelyek korábban a forma- és struktúramozzanat részeit képezték, lassan átvándoroltak az esszencializáló-motivikus mozzanat régiójába. Azaz: a forma tartalommal vált. Ez alapján hajlok arra a meglátásra, hogy a nyelvfilozófiai értelmezőközösség a hermeneutikai és dekonstrukciós hagyomány (fogalmazzunk bármilyen homogenizáló módon is) mimetikus leképződésévé olvasták Borbély első korszakát. Az ismétlés és halmozás stratégiáját felhasználva pedig ezt a mai napig termékenyen fenn tudják tartani a vonatkozó kötetekkel kapcsolatban. Úgy tűnik, hogy Borbély ezen köteteit nem tudták eddig más olvasási gyakorlatokkal termékenyen szóra bírni. Bizonyos szempontból viszont a sikeres kanonizáció kérdésében ez kiválóan hatott az életműre: Borbély kedvelt és elismert költővé vált a '90-es évek során (és azon túl is) az *irodalomtudomány* intézményeiben, hiszen épp az az értelmezőközösség tudta megszólaltatni műveit, amely erős tudományos intézményi háttérrel rendelkezett. A *Berlin–Hamlet* megjelenése után már biztossá vált, hogy az irodalomtudományos mező számára felépült a „Borbély Szilárd korszakunk egyik

legjobb/legfontosabb írója” tényigazság. Ezt a mesterségirányú mozzanat *Hosszú nap el* utáni elhalványulása is bizonyítja; a hallgatás az evidenciára, konszenzusra utal, hiszen az objektummá dolgozott tény már nem kell ismételni, csak a halmozás stratégiájával újra és újra igazolni. Borbély első korszakának értelmezéskultúrájában eddig Schein Gábor már említett, „*Határeset*”. A *Hosszú nap el és az irodalmi mező az 1990-es évek első felében* című tanulmánya nyithat új horizontot, amely a *Hosszú nap el*-t a metatextuális és történeti mozzanat aktiválásával elemzi. A metakritikai megközelítés lépéseket tehet Borbély kultikus pozíciójának demisztifikálásában.

Az előbb felvázolt narratívában már a *Halotti Pompa* megjelenése előtt biztos kánonpozíciót tudhatott magának Borbély az irodalomtudományos mezőben. A *Halotti Pompa* funkciója ebben a fénytörésben inkább az olvasóközönség kiszélesítésében ragadható meg, amelyben nagyon fontos szerepet játszott két jelenség: egyrészt a politikai-antropológiai értelmezőközösség megjelenése, amely az életrajzi mozzanat felhasználásával az irodalomtudományos mezőn túlra is el tudta juttatni Borbély alkotásait úgy, hogy közben az irodalomtudományos mezőben is helytálló szempontokat vonultasson fel; másrészt a *Halotti Pompa* kontinuitást tudott biztosítani a nyelvfilozófiai értelmezőközösség olvasási gyakorlatainak. Más szóval: a *Halotti Pompa* lehetővé tette a nyelvfilozófiai értelmezőközösség tételeinek ismételt halmozását, megtartva Borbély életművének episztemológiai (nyelvfilozófiai és hagyománytörténeti értelemben) tétjét és kanonikus pozícióját az irodalomtudományos mezőben. Az ismétlés és halmozás tehát ezesetben státuszfenntartó funkcióval bír, ami két irányba hat: egyrészt Borbély kanonikus pozícióját tartja fenn, másrészt az adott értelmezőközösség episztemológiai tételeinek igazságértékét igazolja vissza ismételten.

A politikai-antropológiai értelmezőközösség megjelenésének legfőbb funkciója az, hogy Borbély *Halotti Pompától Bukolikatájban. Idyllekig* terjedő szöveganyagát társadalmi és politikai tételekkel látta el. Emellett (és ennek következtében) kiszélesítette olvasóközönségét, amelyben az életrajzi mozzanat hirtelen felbukkanása is rendkívül fontos szerepet játszott. Ezzel egyidőben a *Halotti Pompától* kezdve olvashatóak azok a megnyilatkozások is, amelyek a mesterségirányú mozzanaton belül Borbély költői nagyságát végérvényesen bizonyítottnak látják. Ennek egy prototipikus változata a következő megnyilatkozás:

„A *Halotti Pompa* – Borbély Szilárd legutóbbi, hetedik kötete – igen jelentős alkotás. Nem egyik vagy másik vonatkozásban tér el a mai, kiszámítható költői megszólalásoktól, hanem mintegy globálisan teremt tabula rasát. Egyrészt a költészet evidenciális, ’örök’

kérdéseit teszi föl, másrészt a régiességnek és a korszerűségnek ma szokatlan, egyedi szintézisét hozza létre” (Pécsi 2007, 16).

A *Hosszú nap el* után egészen a *Halotti Pompáig* szinte teljesen eltűnnek azok a metatextuális megnyilatkozások, amelyek a mesterségirányú mozzanaton belül Borbély költői tehetségét expliciten akarják igazolni. Magában a nyelvfilozófiai értelmezőközösség tételeinek folyamatos iterációjában rejlik Borbély nagyságának implicit nyugtázása (az irodalomtudományos mező szempontjából). A *Halotti Pompát* viszont olyan mértékű mesterműnek érzékelték a csoportok, hogy ismét felmerült a mesterségirányú mozzanat aktiválása, immár a „Borbély Szilárd korszakunk egyik legjobb/legfontosabb írója” diskurzustény ismétlésével és halmozott alátámasztásával – két értelmezőközösség irányából is. Az életmű kanonikus pozícióját innentől ezen diskurzustény folyamatos igazolásában tartották fenn, melynek csúcspontja a nemzetközi hírnevet is megszerző *Nincstelenek*. Ezen fölül a *Kafka fia* posztumusz kiadása – illetve annak az életrajzi mozzanat jegyében kialakult recepciója – juttatta Borbélyt kultikus pozícióba.

A kanonizáció ívében pusztán az *Árnyképrajzoló* jelentett törést, illetve a törés lehetőségét. A kötet 2008-as megjelenésekor sok kritika a műalkotás kidolgozatlanságát róta fel. A kidolgozatlanság folyamatos jelzése azonban mindig őrző-védő retorikával párosul: keresik a kötetben Borbély már eddig is színre vitt technikáit, a prózáírást kísérletként fogják fel, és a kidolgozatlanság ellenére is minőségi kötetnek mutatják be. E kettős retorikának szimptomatikus esete Tóth Barna 2009-es kritikája, amelyben ilyen típusú megnyilatkozásokat olvashatunk:

„De mivel hajlamos vagyok inkább magamról feltételezni azt, hogy valamit félreértettem, mint Borbély Szilárdról azt, hogy kiad a kezéből olyan munkát, amely nincs a végletekig átgondolva és kicsiszolva, többször újraolvastam a szöveget” (52).

Bár félrevezetőnek látja, hogy a fülszöveg értelmében a kötet a *Halotti Pompa* továbbírásaként van tálalva, mégis Borbély kanonikus pozíciójának újrateremtésével, ismétlésével zárja kritikáját:

„Más ez a kötet; ő a birs az almák között. Lehet, hogy nem jobb, mint a »normális« almák, de nem is rosszabb; egyszerűen csak más mércével kell mérni. Valószínűleg nem lesz

olyan népszerű, mint egy »közönséges« alma, de ez nem lehet értékítélet. Büszke ínyenc öntudattal mondhatjuk: alma ez, sőt birsalma!” (54).

Az *Árnyképrajzoló* recepciójának este pompásan bemutatja, hogy tudja a két értelmezőközösség egymást kompenzálva megtartani Borbély kanonikus pozícióját. Míg a *Halotti Pompa* esetében a politikai-antropológiai közösség megszólalói az életrajzi mozzanat erőteljes bevonásával újabb olvasatokat tudtak kialakítani (megnyerve újabb olvasói rétegeket), addig az *Árnyképrajzoló* hallgató maradt ezen közösség számára kidolgozatlansága miatt. A politikai-antropológiai közösség pusztán az életrajzi mozzanat ismétlésének középpontba helyezésével tudta valamennyire szóra bírni a szöveget, de igazán nem tudta megszólaltatni. A nyelvfilozófiai közösség olvasási gyakorlata sietett a kötet megmentésére, és Valastyán Tamás sokkal későbbi, 2017-es tanulmányában a szégyen és a megnyilatkozó mozzanaton belül értelmezhető önfelszámolás filozófiatörténeti és nyelvfilozófiai vonatkozásait taglalta. Szó nem esik expliciten a kötet mesterségirányú mozzanaton belüli pozíciójáról. Az ezután következő tanulmányok már „Borbély Szilárd hallatlan írói tudatosságá[ról beszélnek], amely kivétel nélkül mindegyik művét jellemzi” (Angyalosi 2020, 214).

A politikai-antropológiai olvasat a történeti, politikai és életrajzi mozzanatok, a transztextuális célszerkezetet, az élményhangsúlyos mozzanatot, valamint a tematikus célszerkezet mozzanatait aktiválja. Általánosságban véve elmondható, hogy mimetikus kódokat mozgat, a Borbély-műveket tartalmi értelemösszefüggéseinek fényében kívánja politikai és társadalmi vagy éppen általánosabb, antropológiai jelenségek megismerésére használni. Bár, ahogyan azt már kifejtettem, bizonyos szempontból a nyelvfilozófiai értelmezőközösség is mimetikus kódokat használ, a politikai-antropológiai közösség nyíltabban aktivál referenciális kódokat. Fontos azonban megjegyezni, hogy a tárgyalt közösség metatextuális megnyilatkozói főként a történeti és politikai mozzanatok halmozására hegyezik ki szövegeiket. Mindkettő az episztemológiai célszerkezetben található. A két közösség lehetséges konszenzusa tehát az, hogy Borbély műveit a megismerés közegeként kezelik, csak a világ más-más területeinek megismerésére fókuszálnak. Az értelmezőközösség azon igénye, hogy az embert politikai, társadalmi és, tágabban értve, antropológiai entitásként értse meg (pusztán textuális entitás helyett) az olvasóközönség kiszélesítéséhez vezetett. Ennek egyik eszköze az életrajzi mozzanat aktiválása a megnyilatkozó mozzanat helyett. Borbély szövegeinek megszólalója így fizikai testet kap, és maga a szerzői identitás közvetlensége válik kánonalakító erővé.

Bár az életrajzi mozzanat nem előzmény nélküli (pl. a *Berlin–Hamlet* kapcsán: „Ezek a hivatkozások irodalmiak, történelmiek és földrajziak, de mindenekelőtt pszichológiaiak. Abban az értelemben, hogy akár megjelenik az Én a versekben, akár nem, az olvasó elé tárt kép, helyszín valójában tükör, amelyben, ha az áttételektől homályosan is, de a szerzőt látja az olvasó” [Rácz 2004, 324]), a rettenetes karácsonyi események paratextuális utalása miatt mégis a *Halotti Pompában* válik bevett mozzanattá. Mindez nem azt jelenti, hogy reflektálatlanul vonják be az életrajzi narratíva egyes elemeit, hanem inkább problematizálják valóság és fikció, trauma és intertextualitás viszonyát. A dilemmáról tanúskodik Márton László egyik megnyilatkozása:

„Itt azonban meg kell állnom. Kénytelen vagyok leírni valamit, amit eredetileg nem akartam, mert – noha a kötet lényegéhez tartozik – nem feltétlenül fér bele a műimmanens szemlélődésbe. Nem akartam leírni, mert maga Borbély Szilárd sem írta le, csak majdnem. Most azonban úgy érzem, mellébeszelnék, ha említetlenül hagynám e legcsekélyebb mértékben sem privát verseskötet közvetlen személyes tétjét. Nevezetesen azt, hogy a függelékbeli tanúságtétel valóságos, és hogy a szóban forgó házaspár a költő szülei” (2005, 391).

Az életrajzi mozzanat egyfajta helyettesítője, fonákja a nyelvfilozófiai értelmezőközösség már előzőleg bevezetett szerzőhangsúlyos mozzanatának. A *Halotti Pompához* kapcsolódó és az azt követő recepció a rettenetes karácsonyi események narratív elemeit ismétlik, felépítve ezáltal Borbély hús-vér, fizikai alakját, aki szövegeinek nehezen tetten érhető „énjei” mögött lakozhat. Fizikai kép társul tehát előző köteteinek megbúvó énjéhez, mely gesztus rendkívül fontosnak bizonyul Borbély kanonizációjában. Mindez fokozódik az öngyilkosság eseménye után. Ez az életrajzi elem leginkább a *Kafka fia* recepciójára nyomta rá bélyegét, kultikus szöveggé téve azt.⁴ Bodrogi Ferenc Máté kijelentését idézve:

„...a mű olyan megrendítően befejezetlen, tragikus torzó, amilyen a szerzője, érzelemmentes szakmai analízisről így eleve szó sem lehet. Egy posztumusz kötetnek – kiváltképp összegző életműsorozat részeként – nincs szüksége minősítgetésekre. Az

⁴ Érdekes megfigyelés, hogy az *Adatoktól a Berlin–Hamletig* terjedő művek recepciója mind a karácsonyi gyilkosság, mind az öngyilkosság életrajzi eseménye után megmaradt a nyelvfilozófiai értelmezőközösség bűvkörében, így e két életrajzi elem nem alakította át látványosan ezen művek értelmezését.

efféle kiadványoknak más természete van, sokkal inkább rituális, performatív, mintsem elvont, szakkritikai igénye” (2021).

Az életrajzi mozzanat aktiválása utat nyithatott volna a szövegek trauma felőli olvasásának is (kategóriarendszeremben ez az esszencializáló, az életrajzi és a pszichológiai mozzanatra épül), viszont érdekes módon néhány elszórt tanulmányon kívül ez a szempont egyelőre nem vált hangsúlyosan kidolgozottá (Harmath 2009, 39-51; Takács 2014, 4-16). Úgy tűnik ugyanis, hogy ha szakmai szinten akar a mező aktora kanonizációs gesztussal fellépni, akkor jelen körülmények között a technikai és a transztextuális célszerkezet elemeit mozgósító értelmező tud ilyesfajta ágenciával fellépni. Itt említendő meg Száz Pál 2020-as Borbély-monográfiája, amely főként a transztextuális célszerkezet mozzanatait ismételve és a recepció eddigi meglátásait elmélyítve mutatja ki a *Halotti Pompa* és más szövegek transztextuális hálójának szövevényességét.

Az, hogy melyik olvasási gyakorlat számít laikusnak és szakmainak, a *Nincstelenek* recepcióján szemléltethető leginkább, amelyben a politikai-antropológiai közösség szétválása is bekövetkezik, felfedve szakmaiság-laikusság dilemmáját. Bár az életmű politikai és társadalmi tétekkel való megtöltése elősegítette a kanonizáció megszilárdítását és kiszélesítését, a tárgyalt közösség az irodalomtudományos mező kódjaihoz való tartozást is ambicionálja. Itt jelenik meg a tágabb antropológiai szempont, amely nem horgonyozza le a műveket egy szűk társadalmi, politikai és kulturális kontextushoz, hanem Borbély műveit magáról az emberről szóló episztemológiai textushálózatként koncipiálja.

Ennek szemléletes példája Margócsy István 2013-as kritikája (2000, 3-16), amely színre viszi a szóban forgó értelmezőközösség kettős ambícióját. Margócsy István először a történeti, az architextuális és a funkciótársító mozzanatot alkalmazva összefoglalja a *Nincstelenek* addigi recepciójának fő csapásirányát, illetve irodalomtörténeti narratívába helyezi Borbély művét a szegénység ábrázolásának szempontjából:

„...vagyis a könyvet szociografikus értelemben fogta fel [ti. a recepció], mintha a szerző abba a nagy és nagyhatású huszadik századi irodalmi vállalkozás-sorba lenne beilleszthető, amely a társadalmi valóság *felfedezését* kívánta műve céljaként feltüntetni” (2013, 4).

Látható, hogy ebben az összefoglaló jellegű mondatrészben a történeti és architextuális mozzanat egyszerre működik. Funkciótársító tevékenysége a következő mondatban érhető például tetten:

„Oly értelmezés volt ez, mely az irodalomnak elsősorban ismeretterjesztő és felvilágosító funkcióját hangsúlyozná – mintha a szépirodalomnak is az lenne a feladata, hogy az olvasóközönség – ha már egyébként egyáltalán nem foglalkozik a társadalom égető kérdéseivel – legalább olvasás közben, kis távolságtartással, kis idegenkedéssel, de mégiscsak felismerje, hogy nem mindenki úgy él, mint azt az értelmiségi köztudat önmagáról szeretné elhitetni...” (uo).

Margócsy Borbély művét azért tekinti revelatívnak, mert a szegénységet „szegény” voltának felmutatásában írja le, ezzel is elkülönítve a klasszikus magyar irodalom szegénységábrázolásaitól. Tulajdonképpen a móríci hagyományhoz köti a borbélyi világ hitelességét. Ezen kívül a formamozzanat kategóriáját alkalmazva bemutatja, miért is tekinti a *Nincsteleneket* formabontónak. Szerinte azzal, hogy gyermeki perspektíva érvényesül a narrációban, nemcsak a faluábrázolás konvenciót töri meg, hanem a falu társadalomábrázoló funkcióját egy antropológiai állapot bemutatására cseréli föl:

„Borbély könyve nem arról szól, hogy milyen a falu, hanem arról: milyen (lehet) a gyermekkor; nem arról, hogy él a falu, hanem arról: hogyan hat a (ez a) falu egy gyermekre; nem arról, hogy a szegénység kibírhatatlan, hanem arról: a falu és szegénység körében a gyermekkor kibírhatatlan” (uő. 7).

Margócsy úgy érzékeli, hogy az eddigi *Nincstelenek*-receptióban a politikai mozzanat dominált (a faluábrázolás mint a társadalom bizonyos rétegének bemutatási eszköze), viszont szerinte az általánosabb, antropológiai megfontoltság miatt formabontó a regény. Ezzel a gondolati mozzanat irányába billenti a mérleget, ami nem azt jelenti, hogy tagadná a politikum jelenlétét a szövegben. A regény antropológiai fókusza az elbeszéléstechnika újító jellegén keresztül valósul meg (a formamozzanat szempontja):

„A megélt gyermekkor elbeszélése nem a gyermekkor nyelvén, hanem annak radikális átalakítása során jön létre: az elbeszélés mintha idegen nyelven adná elő a »saját« élmény, a gyermeki élmény primér és mégsem primér jellegét” (uő. 9).

Az implicit szerző tettenérhetetlensége miatt – az elbeszélés jelenének és perspektívájának elhalványulása az elbeszél világ jelenének és gyermeki perspektívájának érvényesítése érdekében – a referencializálhatóság is kétséges. Bár Margócsy felvillantja az életrajzi mozzanat lehetőségét, a narrációs technika, melyet a formamozzanaton belül mutat be, problematikussá teszi azt. Azok a tematikus-motivikus csomópontok is, melyeket Margócsy az esszencializáló és a motivikus mozzanat aktiválásával mutat be (nyelvi depriváltság, az önkifejezés megghiúsulása, az identitás szétíródása, rögzíthetlensége, a test pusztító és uralkodó funkciója stb.), a referencializálhatatlanságot tanúsítják.

A politikai-antropológiai értelmezőközösség kettős ambíciója azt eredményezi, hogy egyrészt az irodalomkritikai mezőn belül megjelenő metatextusai által kapcsolatot teremteni a laikus olvasóközönsséggel, Borbély zsenialitását a művek politikai-társadalmi tétjeinek ismételtesével tartva fenn; másrészt a tágabb, episztemológiai téttekkel rendelkező antropológiai olvasattal az irodalomtudományos mezőn belül újfajta olvasási gyakorlatot tudott meghonosítani és fenntartani a nyelvfilozófiai értelmezőközösséghez képest. A két „akadémiai” közösséget az köti össze, hogy Borbély műveit annak episztemológiai alkalmazhatósága miatt tartják nagyra. A politikai-antropológiai közösség legfőbb funkciója pedig az, hogy mind az irodalomtudományos, mind az irodalomkritikai mező számára ismételni tudta (tudja) mozzanatait és célszerkezeteit, beágyazva Borbély életművét egyszerre a laikus és a professzionális olvasás kultúrájába. Ezen dinamikák teszik lehetővé a „Borbély Szilárd korszakunk egyik legjobb/legfontosabb írója” tényigazság fennmaradását. A fenntartás legfontosabb építőeleme az ismétlés és halmozás interpretációs stratégiája.

4. Konklúzió

Dolgozatomban a rendszerváltás utáni magyar irodalomkritikai és irodalomtudományos mező mechanizmusainak feltárására tettem kísérletet az ismétlés és halmozás alakzatán keresztül. Kutatásomban e két alakzat nem pusztán retorikai elemként, hanem diskurzusszervező stratégiaként funkcionál. Az első fejezetben egy olyan elméleti-módszertani modell felállítására törekedtem, amely alapjául szolgálhat egy kritikátörténeti vizsgálódásnak. Módszertanom és elméleti pozícióm körvonalazásakor fontos szempont volt egy olyan perspektíva bemutatása, amely az irodalomtörténet, az irodalomelmélet és az irodalomszociológia területeit együttesen kívánja mozgatni a kritikátörténeti vizsgálódás során. Azt vallom, hogy érdemes e három területet a tudományfilozófia és a tudományozsociológia irányába mozdítani annak érdekében,

hogy rákérdezhessünk az irodalomtudomány és egyáltalán az olvasás mint szakma ontológiai és episztemológiai pozíciójára. Ennek fontos tétje van annak megállapításában, hogy mi végre foglalkozunk irodalommal.

Az elméleti és módszertani fejezetben szövegről írt szövegek olvasásának mikéntjét jártam körül, elmozdulva a Jauß-féle műalkotásontológiától a Stanley Fish és Tony Bennett által javasolt szövegontológia felé. Mindez lehetővé tette, hogy a műalkotás-befogadó viszonyrendszeréből kilépve magukkal az összegyűjtött metatextusokkal tudjak foglalkozni metatextus-elemző viszonylatában. Borbély műalkotásai ennek értelmében nem kezelhetők kontrollinstanciákként, a textus tulajdonképpen értelmezőközösségek olvasási gyakorlatai mentén teremődik. Az olvasási gyakorlatok és értelmezőközösségek interpretációs eljárásainak megragadására megalkottam és bemutattam egy kategóriarendszert, amely mozzanatokon és célszerkezeteken alapszik. Az olvasási gyakorlatok intézményes hátterének felgöngyölítésében pedig John Austin beszédaktus-elméletét, Michel Foucault diskurzuselméletét, Pierre Bourdieu mezőelméletét, Itamar Even-Zohar többrendszereleméletét és a korai Bruno Latour tudományfilozófiai pozícióját használtam fel.

Kutatásom korpuszát Borbély Szilárd több mint harmincéves recepciója képezte, melyen keresztül esettanulmány-szerűen a felállított elméleti-módszertani modell működésmódját mutattam be. Az esettanulmány középpontjában Borbély életművének kanonizációs dinamikái álltak az ismétlés és halmozás stratégiájának fénytörésében. Az összegyűjtött korpusz bibliográfiai tételei a *Melléklet*ben találhatóak. Borbély Szilárd recepciójának több mint négyszáz metatextusból álló korpuszát a *Melléklet*ben feltüntetett tizenkét kötet jelöli ki, melyben annak összegyűjtése és rendszerezése után mozzanatokot és célszerkezeteket azonosítottam. Az így felállított kategóriarendszer segítségével figyeltem meg, hogyan lett a többek által dilettáns szerzőnek tekintett Borbélyból korunk egyik legfontosabb írója. Következtetéseim értelmében két nagy értelmezőközösség alakította ki Borbély kanonikus pozícióját az ismétlés és halmozás stratégiáján keresztül. A nyelvfilozófiai értelmezőközösség az életmű első felében az irodalomtudomány számára tette meg Borbélyt figyelemre méltó szerzőnek. A *Halotti Pompával* pedig megjelent az a politikai-antropológiai értelmezőközösség (a másik közösséggel párhuzamosan), amely egyszerre tudta beágyazni Borbély kötetét a laikus és a professzionális olvasóközönség kánonjába. Összességében kirajzolódott, hogy mindkét közösség Borbély műveit episztemológiai tételekkel ruházta fel.

5. Bibliográfia

Elméleti szövegek:

- Austin, John L. ([1973] 1990), *Tetten ért szavak*, ford. Pléh Csaba, Budapest, Akadémiai.
- Bennett, Tony (1985), „Texts in History: The Determinations of Readings and Their Texts”, *The Journal of the Midwest Modern Language Association*, vol. 18, n. 1, 1-16.
- Bourdieu, Pierre ([1994] 2002), *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*, Berkovits Balázs ford., Gellériné Lázár Márta szerk., Budapest, Napvilág, 49-83.
- Even-Zohar, Itamar (1995 [1990]), „A többrendszerűség elmélete”, *Helikon*, vol. 41, n. 4, 434-450.
- Fish, Stanley (1980), *Is there a text in this class?*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Foucault, Michel ([1998] 1998), „A diskurzus rendje”, in *A fantasztikus könyvtár*, Romhányi Török Gábor ford. szerk., Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor Kft., 50-74.
- Genette, Gérard ([1982] 1996), „Transztextualitás”, ford. Burján Monika, *Helikon*, vol. 42, n. 1-2, 82-90.
- Jauß, Hans Robert ([1970] 1997), „Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja”, in *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Kulcsár-Szabó Zoltán szerk., Budapest, Osiris, 36-84.
- Woolgar, Steve és Latour, Bruno (1986 [1979]), *Laboratory life: the construction of scientific facts*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.

Hivatkozott szövegek Borbély Szilárd recepciójából:

- Angyalosi Gergely (2020), „Az »átlépés poétikája«. Jegyzetek Borbély Szilárd novellisztikájáról”, in *Az állandó és a változó. Tanulmányok és kritikák*, szerk. Finta Gábor, Szénási Zoltán, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 214-225.
- Bodrogi Ferenc Máté (2021), „Apák és fiúk. Borbély Szilárd: Kafka fia”, *Kulter*, <<https://www.kulter.hu/2021/10/borbely-szilard-kafka-fia-kritika/>> (2024/09/17).
- Csontos János (1988), „Borbély Szilárd: Adatok”, *Hajdú-Bihari Napló*, vol. 45, n. 127, 10.
- Ferencz Győző (1993), „Hosszú vers és függeléke. Valami a független ítéloéről”, *Élet és Irodalom*, vol. 37, n. 26, 3.
- Harmath Artemisz (2009), „»Amíg beszél, addig sem ő beszél«. Emlékezés és mítosz kapcsolatának posztmodern távlatai Borbély Szilárd Halotti pompa című kötetében”, *Parnasszus*, vol. 15, n. 4, 39-51.

- Jász Attila (1996), „Egy nyelvtani személy körülírása. Hívó-, segéd- és címszavak Borbély Szilárd Mint. Minden. Alkalom. című kötetéhez”, *Holmi*, vol. 8, n. 6, 913-917, <https://epa.oszk.hu/01000/01050/00146/pdf/EPA01050_holmi_1996-06_913-917.pdf> (2023/10/21).
- László István (2023), „Kafka fia és Borbély szerzője. Gondolatkísérlet”, *Kalligram*, vol. 32, n. 10, 42-51.
- (2023), „A paratextusok olvasásszervező funkciója Borbély Szilárd *Kafka fia* című szövegében”, in *Közelítések a szöveghez című konferencia kötete* (befogadták, publikálás előtt).
- Margócsy István (2013), „Borbély Szilárd: Nincstelenek”, *2000*, vol. 25, n. 10, 3-16, <<https://ketezer.hu/2014/03/borbely-szilard-nincstelenek-mar-elment-a-mesijas/>> (2024/04/03).
- Márkus Béla (1995), „...a nyelvtanén beszél”, *Hitel*, vol. 8, n. 11, 110-112.
- Márton László (2005), „Visszajára fordítani. Borbély Szilárd: Halotti Pompa”, *Jelenkor*, vol. 48, n. 4, 390-397.
- Nádas Péter (1993), „Olvasói vélemények”, *Alföld*, vol. 44, n. 5, 26-27.
- Pécsi Györgyi (2007), „Paradox harmónia”, *Irodalmi Jelen*, vol. 5, n. 4, 16.
- Rácz Péter (2004), „Egy otthon itt, egy otthon ott”, *Jelenkor*, vol. 47, n. 3, 324-327.
- Schein Gábor (2024), „»Határeset«. A Hosszú nap el és az irodalmi mező az 1990-es évek első felében”, *Irodalomtörténet*, vol. 105, n. 1, 71-98.
- Szabó Marcell (2018), „A költészet halálai (A nyelv önábrázolásának két példája Borbély Szilárdnál)”, *Alföld*, vol. 69, n. 11, 64-78, <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00243/pdf/EPA00002_alfold_2018_11_064-078.pdf> (2023/10/30).
- Száz Pál (2020), „*Haszid vérző Kisjézuska*”. *Kultúraköziség és szövegköziség Borbély Szilárd műveiben*, szerk. Melhardt Gergő, Budapest, Kijárat.
- (2021), „»Nagy és nehéz tudás«, Borbély Szilárd *Kafka fia* című regényéről”, *Műút*, vol. 66 n. 81, 66-73.
- Szymanowská, Lucie és Kiss Szemán Róbert (2009), „Az igazi nevem nem ismerem”, *Szombat Online*, <<https://www.szombat.org/hirek-lapszemle/1035-az-igazi-nevem-nem-ismerem>> (2024/05/31).
- Takács Miklós (2014), „Jog, trauma és irodalom összefüggései Borbély Szilárd Halotti Pompa és Egy gyilkosság mellékszálai című kötetében”, *Irodalomismeret*, n. 2, 4-16, <https://www.irodalomismeret.hu/files/2014_2/takacs_miklos.pdf> (2024/03/06).

- Tillmann J. A. (2023), „»Hatalmi tévelygéseik kétségbeesett retorikájává tették ezt a nyelvet.« Beszélgetés Borbély Szilárddal (1993)”, *Kalligram*, vol. 32, n. 10, 59-63.
- Tóth Barna (2009), „A birs is alma. Borbély Szilárd: Árnyképrajzoló”, *Debreceni Disputa*, vol. 7, n. 5, 52-54.
- Tovalibbenések (Beszélgetés Borbély Szilárd Ami helyet című kötetéről Borsik Miklós, Herczeg Ákos, Kerber Balázs és Sipos Balázs részvételével)” (2018), *Alföld*, vol. 69, n. 11, 78-92.
- Ujvári Gábor (1993), „Az idő legújabb cáfolata. Borbély Szilárd: Történet/A bábu arca”, *Jelenkor*, vol. 36, n. 9, 783-784.
- Valastyán Tamás (2014), „Eredendő kiazmusok: A test mint a köztes világ fenoménje Borbély Szilárd költészetében”, *Alföld*, vol. 65, n. 8, 91-98, <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00183/pdf/EPA00002_alfold_2014_08_091-098.pdf> (2023/10/29).
- (2016), „A bizalom éjszakájában. Holokauszt szövegek Borbély Szilárd életművében”, *Studia Litteraria*, vol. 55, n. 1-2, 55-70, <<https://ojs.lib.unideb.hu/studia/issue/view/272>> (2024/11/03).
- (2017), „Elmozdulások (Az európai kulturális hagyomány »átértelmeződései« Borbély Szilárdnál)”, *Alföld*, vol. 68, n. 11, 68-81, <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00222/pdf/EPA00002_alfold_2017_11_068-081.pdf> (2023/10/30).
- (2017), „A szégyen mint identitás. Borbély Szilárd Árnyképrajzoló című kötetének elbeszélői diszpozíciójáról”, in *A szégyen reprezentációi. Cultura Animi Kultúratudományi Sorozat 3*, szerk. Balogh László Levente, Horváth Andrea, Pabis Eszter, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 125-148.
- (2018), „Az átírás gesztusai. Kafka-parafrazisok Borbély Szilárd műveiben”, *Alföld*, vol. 69, n. 11, 92-107, <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00243/pdf/EPA00002_alfold_2018_11_092-107.pdf> (2024/03/04).